

WITOLD STANKOWSKI
Bydgoszcz

WYSIEDLENIE LUDNOŚCI NIEMIECKIEJ Z WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W LATACH 1945 - 1950

W historii stosunków polsko-niemieckich po drugiej wojnie światowej jest kilka problemów, które wymagają ponownego naświetlenia. Chodzi przede wszystkim o wydarzenia mające miejsce w drugiej połowie lat czterdziestych, dotyczące wysiedlenia ludności niemieckiej z obszaru dzisiejszego państwa polskiego.

Do czasu wielkich zmian politycznych w Polsce, jakie dokonały się na przełomie lat 1989/1990, czynniki oficjalne, tzw. partyjno-rządowe lansowały tezę, że tematyka przesiedleń Niemców jest ostatecznie zamknięta. Niemiecka Republika Demokratyczna oficjalnie nie rościła żadnych pretensji z tego tytułu. Odmiennego zdania były kolejne rządy Republiki Federalnej Niemiec, uważające, że jest to temat, obok wielu innych wymagający ponownego omówienia. Historia PRL określała to mianem rewizjonizmu niemieckiego.

Taki stan rzeczy wpłynął między innymi na małą ilość opracowań, dotyczących tego tematu. Podjęli go dotychczas najpełniej, przeszło 20 lat temu, Krzysztof Skubiszewski¹ oraz Stefan Banasiak². Pierwszy z nich przedstawił problem globalnie, tzn. wysiedlenia Niemców z Europy Środkowo-Wschodniej (Austrii, Czechosłowacji, Polski, Węgier), ujmując go przed wszystkim liczbowo, drugi opisał również metody i sposoby prowadzenia całej akcji. W 1982 r. ukazała się publikacja przedstawiająca wysiedlenia Niemców w świetle dokumentów³. W ostatnich dwóch latach problematyka wysiedleń pojawiła się na łamach prasy codziennej⁴. Była też inspiracją dla studentów⁵.

¹ K. Skubiszewski, *Wysiedlenie Niemców po II wojnie światowej*, Warszawa 1968.

² S. Banasiak, *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945 - 1947*. Poznań 1963; tenże, *Organizacja repatriacji ludności niemieckiej z Polski w latach 1946 - 1950*. „Przeгляд Zachodni” nr 5/1963; tenże, *Przesiedlenie Niemców z Polski w latach 1945 - 1950*. Łódź 1968.

³ P. Lippóczy, T. Walichnowski, *Przesiedlenia ludności niemieckiej z Polski po drugiej wojnie światowej w świetle dokumentów*. Warszawa - Łódź 1982.

⁴ W. Jastrzębski, *Powojenne losy pomorskich Niemców*. „Dziennik Wieczorny” (magazyn) z 28 - 30 VI 1991.

⁵ W. Mühlstein, *Losy Niemców w województwie pomorskim po II wojnie*

Strona niemiecka dysponuje bogatą literaturą⁶ i dokumentacją⁷. Powstała ona przede wszystkim z inicjatywy wielu towarzystw, związków, skupiających Niemców z obszarów Europy Środkowo-Wschodniej. Najliczniejsze są te, których członkami są Niemcy wysiedleni z Polski⁸. Istnieją również fundacje, koordynujące działalność wydawniczą⁹.

Ponowne podjęcie tego tematu — obok własnych zainteresowań — było podyktowane m. in. dostępem do wielu, dotychczas zastrzeżonych źródeł znajdujących się w archiwum bydgoskim, gdańskim i toruńskim. Najwięcej materiałów zawierają kolejno następujące zespoły: Urząd Wojewódzki Pomorski (Wydział Społeczno-Polityczny), Urząd Wojewódzki Gdański (Wydział Społeczno-Polityczny), Państwowy Urząd Repatriacyjny — jego oddziały powiatowe. Ponadto przydatne są dokumenty starostw powiatowych i rad narodowych.

Opracowanie niniejsze dotyczy województwa pomorskiego, późniejszego bydgoskiego¹⁰, oprócz powiatów: kartuskiego, kościerskiego, tczewskiego, starogardzkiego, miasta Gdyni, byłego Wolnego Miasta Gdańska, z których utworzono nowe województwo gdańskie¹¹. Ukazuje przesiedlenie ludności niemieckiej nie tylko liczbowo, ale również od strony

światowej. Maszynopis pracy magisterskiej w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy.

⁶ W. Arndt, *Die Flucht und Vertreibung*. Friedberg 1984; W. Benz (Hrsg.), *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. Frankfurt 1935; G. Böddeker, *Die Flüchtlinge — Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. München 1930; F. Grube, G. Richter, *Flucht und Vertreibung — Deutschland zwischen 1944 und 1947*. Hamburg 1980; H. Koerber, *Die Bevölkerung der deutschen Ostgebiete unter polnischer Verwaltung. Eine Untersuchung der Bevölkerungsvorgänge und Probleme seit 1945*. Berlin West 1958; W. Kuhn, *Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Kriegs- und Nachkriegszeit*. W: *Osteuropa-Handbuch. In Zusammenarbeit mit zahlreichen Fachgelehrten*. Hrsg. von W. Markert; H. Raschhofer, *Massenvertreibung. Das östliche Deutschland. Ein Handbuch*. Würzburg 1959. Najnowszą pozycją jest: E. Kuhn, *Nicht Rache, nicht Vergeltung. Die deutschen Vertriebenen*. München - Wien 1987.

⁷ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Bonn 1953 - 1961, Bd. I - V, Neuaufgabe, München 1984.

⁸ Oto niektóre: *Bund der Danziger, Landesverband der vertriebenen Deutschen - Vereinigte Landsmannschaften - Schleswig - Holstein, Landsmannschaft Weichsel - Warthe Bundesverband, Pommersche Landsmannschaft*. W sumie jest ich około 34.

⁹ *Stiftung Ostdeutscher Kulturrat*, na której czele stoi dr Herbert Hupka: *Die Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen*, przewodniczy dr Herbert Czaja.

¹⁰ Według stanu z 15 V 1948 r. województwo pomorskie obejmowało 23 powiaty. R. Sudziński, *Kształtowanie się granic i podziału administracyjnego województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945 - 1950*. „Zapiski Historyczne” z. 2/1973, ss. 73 - 79.

¹¹ Dekret Rządu Tymczasowego z 30 marca 1945 r. Dz.U. RP 1945, nr 11, poz. 57.

metod i sposobu tego przedsięwzięcia. W zamierzeniu autora ma pobudzić do dalszych badań.

Problem ludności niemieckiej, która zamieszkiwała państwa podbite przez Trzecią Rzeszę pojawił się już w czasie trwania działań wojennych. Pomimo że stanowiła ona zdecydowaną mniejszość w stosunku do mieszkańców danego kraju, przedstawiciele koalicji antyhitlerowskiej zdawali sobie sprawę z tego, że temat ten stanie się jednym z ważniejszych w ustalaniu powojennego ładu w Europie¹². Szczególnie zaś, gdy dotyczyć będzie państwa polskiego. Dlatego uwaga prezydenta Stanów Zjednoczonych Franklina Delano Roosevelta poczyniona w Waszyngtonie 14 marca 1943 r. podczas rozmowy z ministrem spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthony Edenem, że „jedyną drogą prowadzącą do utrzymania pokoju” będzie przesiedlenie Niemców z obszarów przyznawanych Polsce, była słuszna i niezwykle trafna¹³. Była zgodna z punktem widzenia rządu Rzeczypospolitej Polskiej na emigracji, uważającego, że

„... doświadczenie z »piątą kolumną« i metody okupacyjne stosowane przez Niemców w tej wojnie czynią współzycie ludności polskiej i niemieckiej na obszarze Jednego państwa niemożliwym. W interesie pokoju europejskiego leży więc jasne rozgraniczenie obszaru zamieszkiwania obydwóch narodów, co powinno przyczynić się w przyszłości do stępienia zaognień narodowościowych”¹⁴.

Stanowisko takie poparł ponownie F. D. Roosevelt w liście z 17 listopada 1944 r. skierowanym do premiera rządu RP Stanisława Mikołajczyka:

„... jeśli Rząd i naród polski życzyć sobie będą w związku z ustanowieniem nowych granic państwa polskiego, przesiedlenia mniejszości narodowych na terytorium Polski oraz z jej terytorium za granicę (podkreślenie moje — W. S.), to rząd Stanów Zjednoczonych nie zgłosi zastrzeżeń w tej sprawie i ułatwi w granicach możliwości takie przesiedlenie”¹⁵.

Te zakulisowe rozmowy oraz wymiana korespondencji pomiędzy rządami państw koalicji a rządem polskim znalazły wyraz w umowie pocz-

¹² Nieoficjalne rozmowy miały już miejsce w latach 1940 - 1943.

¹³ J. Snell, *Wartime Origins of the East - West Dilemma over Germany*. New Orleans 1959, ss. 31, 32.

¹⁴ Cyt. za P. Lippóczy, T. Walichnowski, *op. cit.*, s. 178. Dokument nr 43. Oryginał znajduje się w Warszawie w Archiwum Akt Nowych (cyt. dalej AAN), zespół Ministerstwo Prac Kongresowych. T. LXV.

¹⁵ E. Rožek, *Allied Wartime Diplomacy. A. Pattern in Poland*. New York 1958, s. 313. Oryginał brzmi: „... If the Polish Government and the Polish people desire, in connection with the new frontiers of the Polish State, to bring about the transfer of national minorities, to and from the territory of Poland, the United States Government will raise no objection and as far as practicable will facilitate such a transfer ...” (tłumaczenie autora).

¹⁶ Przegląd Zachodni 1992, nr 2

damskiej. W podpisanej tam umowie art. 13, dotyczący zorganizowanego przesiedlenia ludności niemieckiej, stwierdzał, „że należy przystąpić do przesiedlenia do Niemiec ludności niemieckiej”¹⁶. Realizację tego zadania powierzono Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec (SRKN). Przedstawiła ona 20 listopada 1945 r. plan transportu Niemców z Polski w liczbie 3,5 mln osób. Miejscem docelowym miała być radziecka i brytyjska strefa okupacyjna¹⁷.

W ślad za uchwałami poczdamskimi Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO) wydało w dniu 15 stycznia 1946 r. zarządzenie o rozpoczęciu zorganizowanej akcji przesiedlenia ludności niemieckiej z Polski do Niemiec¹⁸. Utworzono stanowisko Generalnego Pełnomocnika Rządu do spraw Repatriacji, na czele z inż. Józefem Jaroszkim, który otrzymał zadanie kierowania całokształtem akcji. Do zarządzenia dołączono dokładną instrukcję opisującą wykonawców, plan, metody repatriacji¹⁹. Ministerstwo Ziem Odzyskanych skupiło uwagę przede wszystkim na ziemiach północnych i zachodnich, które powróciły do Polski. Natomiast władze województwa, którego obszar wchodził przed wojną w skład organizmu państwowego Rzeczypospolitej Polskiej, otrzymały w tym względzie znaczną samodzielność.

Do realizacji powierzonego zadania władze województwa pomorskiego przystąpiły bardzo szybko. Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Województwa Pomorskiego (UWP) z siedzibą w Bydgoszczy rozesłał w dniu 25 września 1945 r. okólnik do prezydentów miast, starostów powiatowych i kierowników powiatowych urzędów bezpieczeństwa. Stwierdzono w nim, że „w związku z akcją zatrudnienia i wysiedlenia Niemców (podkreślenie moje — W.S.), zachodzi konieczność dokładnej ewidencji osób podlegających wysiedleniu i planowanemu zatrudnieniu ich do czasu skompletowania transportów”²⁰. Zasadniczą trudność stanowiło ustalenie liczby Niemców. Wpłynęła na to ewakuacja

¹⁶ A. Hillgruber, G. Hümmelchen, *Chronik des Zweiten Weltkrieges. Kalendarium militärischer und politischer Ereignisse 1939-1945*. Droste Verlag. Düsseldorf 1978, s. 291; R. Kozłowski, J. Sziling, *Wybrane teksty źródłowe do historii powszechnej po 1945 roku*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Toruń 1988, ss. 19, 20; Cyt. za P. Lippóczy, T. Walichnowski, *op. cit.*, ss. 52, 53. Dokument nr 1; G. Rhode, *Die deutsch-polnischen Beziehungen von 1945 bis in die achtziger Jahre*. W: *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Beilage zur Wochenzeitung das Parlament, B. 11-12/88, s. 7.

¹⁷ Cyt. za P. Lippóczy, T. Walichnowski, *op. cit.*, ss. 57, 58; Dokument nr 3.

¹⁸ Tamże, ss. 137, 138. Dokument nr 28.

¹⁹ Tamże, ss. 139-143. Dokument nr 29.

²⁰ Archiwum Państwowe Bydgoszcz (cyt. dalej APB), Urząd Wojewódzki Pomorski (cyt. dalej UWP), sygn. 948; Pismo poufne z dnia 19 grudnia 1945 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do starostów

w końcowym etapie wojny, pojedyncze i masowe ucieczki, jak również powroty. Wiele osób, bądź też rodzin ukrywało się. Znane są przypadki, że na wsi, dotychczasowi właściciele gospodarstwa — Niemcy, zatrudniający w czasie wojny jako służbę i parobków Polaków, proponowali zamianę ról, w zamian za możliwość pozostania i nieinformowania o nich władz. Zajmowali te pomieszczenia, w których mieszkali poprzednio Polacy, godząc się na warunki, jakie uprzednio im stworzyli²¹. Sytuacje takie miały miejsce w pierwszych powojennych miesiącach.

Po wielu ponagleniach kierowanych w teren Wydział Społeczno-Polityczny UWP ustalił liczbę Niemców przebywających na terenie województwa na ponad 67 tys. osób²² (załącznik nr 1). W poufnym piśmie UWP z dnia 17 stycznia 1946 r. wymienia się natomiast liczbę przeszło 70 tys.²³ Można ją przyjąć jako stan wyjściowy.

Władze województwa starały się za wszelką cenę zmniejszyć liczbę osób narodowości niemieckiej na swoim terenie. W korespondencji na ten temat powtarza się motyw rozdrażnienia spowodowanego ciągłym przebywaniem Niemców na Pomorzu. Dlatego do czasu wejścia w życie planów wysiedleń preferowano dobrowolne wyjazdy. Zamierzano rozwijać w tym celu szeroką akcję propagandową, do której — w odróżnieniu od władz województwa gdańskiego — nie doszło²⁴. W celu ułatwień organizacyjnych ustalono jednolity tryb udzielania pozwoleń na wyjazd. Zainteresowany musiał złożyć wniosek u władz administracyjnych I instancji, które ustalały, czy dana osoba może wyjechać. Pozytywna opinia była połączona z przepustką wyjazdową, którą następnie przesyłano Wojewódzkiemu Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP)²⁵. Brak zastrzeżeń z tej strony powodował ostatecznie wydanie pozwolenia²⁶ (załącznik nr 2). Zdarzało się, że Niemcy próbowali ominąć tę oficjalną drogę i nielegalnie przekraczali granice państwa²⁷. Dobrowolne wyjazdy odbywały się na koszt własny.

powiatowych i prezydentów miast. (Autor nie podaje stron, ponieważ paginacja nie jest stała i ulega zmianom).

²¹ Charlotte Strohwalde — relacja (w zbiorach autora).

²² Pismo cytowane — patrz przypis 20.

²³ Tamże.

²⁴ Archiwum Państwowe Gdańsk (cyt. dalej APG), Urząd Wojewódzki Gdański (cyt. dalej UWG), sygn. 80. Akcją propagandową rozwinięto szczególnie na terenie powiatu gdańskiego.

²⁵ Aby przyspieszyć tę procedurę polecono kierować wnioski do Powiatowych Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego.

²⁶ Pismo cytowane — patrz przypis 20.

²⁷ Od 1 listopada 1945 r. ochroną granic państwa zajęły się Wojska Ochrony Pogranicza. Od tej pory ruch graniczny odbywał się w punktach do tego przeznaczonych.

ZAŁĄCZNIK NR 1

Liczba Niemców na terenie województwa pomorskiego

Lp.	Powiat	Stan na 19 grudnia 1945 r.
1.	Aleksandrów Kujawski	3 821
2.	Brodnica	2 934
3.	Bydgoszcz	514
4.	Chełmno	410
5.	Chojnice	5 536
6.	Człuchów	10 227
7.	Grudziądz	754
8.	Inowrocław	6 032
9.	Lipno	3 729
10.	Nowe Miasto	463
11.	Rypin	2 301
12.	Sępólno	4 396
13.	Świecie	2 407
14.	Szubin	801
15.	Toruń	1 332
16.	Tuchola	731
17.	Wąbrzeźno	934
18.	Włocławek	3 000
19.	Wyrzysk	2 344
20.	Złotów	9 131
Miasta wydzielone		
21.	Bydgoszcz	520
22.	Grudziądz	1 214
23.	Inowrocław	378
24.	Toruń	2 645
25.	Włocławek	608
		Ogółem: 67 162

Źródło: APB, UWP, sygn. 948, 976.

Obok problemu dokładnego zewidencjonowania ludności niemieckiej pojawił się kolejny, a mianowicie: jakie kategorie ludności należy objąć wysiedleniem, jak postępować w przypadku powrotu osób narodowości polskiej oraz niemieckiej, wpisanych do II grupy niemieckiej, czy z obywatelami Rzeszy, przybyłymi tutaj podczas wojny, jak reagować na zajmowanie przez nich własnych mieszkań, będących już w rękach Polaków²⁹. Dlatego 17 stycznia 1946 r. Wydział Społeczno-Polityczny

²⁹ APB, UWP, sygn. 947. Pismo z dnia 27 czerwca 1945 r. prezydenta miasta Bydgoszczy do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Bydgoszczy.

UWP przesłał do starostów powiatowych i prezydentów miast poufną instrukcję. Stwierdza ona, że „za Niemców należy uważać wszystkich posiadaczy grupy I (z wyjątkiem Polaków byłych obywateli niemieckich

ZALĄCZNIK NR 2

Treść ujednoliconego pozwolenia na wyjazd do Niemiec

Starostwo Powiatowe (Grodzkie) _____ dnia _____ 45
L.dz.

Zgodnie z uchwałą Konferencji Poczdamskiej w sprawie opuszczenia terytorium Polski przez Niemców, uwzględniając prośbę zgłaszającego, Starostwo Powiatowe (Grodzkie) _____

zezwała ob. _____ zamieszka-

w _____ wraz z _____ członkami

rodziny na wyjazd z miejscowości _____ w Polsce

do miejscowości _____ w Rzeszy Niemieckiej

Wymienionym nie należy stawiać przeszkód w przesiedleniu.

pieczęć

Starosta Powiatowy (Grodzki)
podpis

Źródło: APB, UWP, sygn. 948.

i tych z grupy II, którzy nie wniesli o rehabilitację”²⁹. Należy do nich również zaliczyć te osoby, które w myśl dekretu z dnia 13 września 1946 r. zostały wyłączone ze społeczeństwa polskiego³⁰, a ponadto oby-

²⁹ Pismo cytowane — patrz przypis 20; APB, UWP, sygn. 976. Pismo z dnia 5 października 1945 r. Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do prezydenta miasta Grudziądza.

³⁰ Archiwum Państwowe Toruń (cyt. dalej APT), Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski Toruń 1945-1950 (cyt. dalej MRN i ZMT), sygn. 50. Pismo z dnia 19 czerwca 1947 r. Ministra Administracji Publicznej do wojewodów, prezydentów miast, starostw powiatowych; Dz.U. RP 1946, nr 55, poz. 310.

wateli Wolnego Miasta Gdańska, dysponujących dokumentami niemieckimi, którzy po wojnie przebywali na obszarze województwa³¹.

Życie i zachowanie ludności niemieckiej bacznie obserwował Polski Związek Zachodni (PZZ). Już 16 marca 1945 r. Oddział Powiatowy i Miejski PZZ w Toruniu w liście do Społecznego Biura Pośrednictwa Pracy w Toruniu, wojewody pomorskiego, prezydenta miasta i Polskiej Partii Robotniczej w Toruniu stwierdza, „że miejscowi *Reichs-* i *Volksdeutsche* nie są w ogóle specjalnie powołani do pracy, że siedzą po domach, ukrywają się i pilnują swoich pięknych mieszkań itp.”³² Potwierdził te fakty prezydent miasta Bydgoszczy informując wojewodę, że mnożą się wypadki powrotu do miasta Niemców, którzy zajmują własne mieszkania, zgłaszając pretensje do zamieszkałych tam już Polaków³³. W tym celu Wydział Społeczno-Polityczny UWP przesłał w teren następujące zarządzenie: „... w fazie przygotowawczej tej akcji (wysiedlenia — przypis W.S.) zostaną oni (Niemcy — przypis W.S.) internowani w obozach i użyci do prac dorywczych bez wynagrodzenia. Koszta internowania i przetrzymywania pokrywa Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, we własnym zakresie kompetencyjnym”³⁴. Dlatego utworzono następujące obozy pracy: w Glinkach i na Rudaku (Forcie) w Toruniu, Inowrocławiu-Mątwach, Kruszwicy, Łęgnowie, Nakle, Mielęcinie (4 km od Włocławka). Największy z nich Centralny Obóz Pracy znajdował się w Potulicach³⁵.

Równoległe do nakazu meldowania się, organy terenowe poleciły

³¹ APB, UWP, sygn. 947, s. 21. Pismo z 1945 r. (bez daty dziennej) Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do prezydenta miasta Torunia.

³² APB, UWP, sygn. 976, s. 7. Pismo z 16 marca 1945 r. Oddziału Powiatowego i Miejskiego Polskiego Związku Zachodniego w Toruniu.

³³ APB, UWP, sygn. 947. Pismo z dnia 27 czerwca 1945 r. prezydenta miasta Bydgoszczy do Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego.

³⁴ APB, UWP, sygn. 948. Pismo z dnia 5 listopada 1945 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do starostów powiatowych i prezydentów miast; sygn. 976. Pismo z dnia 14 września 1945 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do Wydziału Powiatowego w Świeciu.

³⁵ APB, UWP, sygn. 945. Pismo z dnia 20 grudnia 1947 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w Warszawie; sygn. 948. Pismo z dnia 7 stycznia 1947 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do starostów powiatowych i prezydentów miast; Centralny Obóz Pracy Potulice (cyt. dalej COPP),teczki osobowe; APT, MRN i ZMT, sygn. 538 a. Pismo z dnia 2 marca 1946 r. prezydenta miasta Torunia do Komendy Obozu Pracy dla Niemców w Toruniu (Rudak Fort XV).

ZAŁĄCZNIK NR 3

Wykaz liczbowy Polaków i Niemców, zatrudnionych w majątkach administrowanych przez instytucje lub zarządy państwowe na terenie województwa (stan na wrzesień 1947 r.)

Powiaty	Polacy	Niemcy
Brodnica	414	114
Bydgoszcz	566	342
Chełmno	423	154
Chojnice	431	103
Grudziądz	658	238
Inowrocław	1707	703
Lipno	422	260
Lubawa	280	78
Nieszawa	432	99
Rypin	370	256
Sępólno	228	176
Świecie	628	295
Szubin	754	436
Toruń	812	506
Tuchola	102	16
Wąbrzeźno	509	142
Włocławek	963	312
Wyrzysk	852	975
Miasta wydzielone		
Bydgoszcz	14	50
Grudziądz	-	-
Inowrocław	11	52
Toruń	98	12
Włocławek	-	-

Źródło: APB, PZZ, sygn. 52.

Niemcom obligatoryjnie rejestrowanie się w biurach pracy. Było to związane z niemożliwością rozmieszczenia wszystkich w obozach pracy. Nieodosobnienie Niemców, a tym bardziej niezatrudnienie ich przez władze polskie powodowało niezadowolenie wśród ludności polskiej. Dlatego zdolnych do pracy Niemców zatrudniano na wsi przy żniwach, w miastach przy odgruzowywaniu, oczyszczaniu, wywożeniu śmieci, usuwaniu napisów hitlerowskich³⁶. W Toruniu np. w lipcu - sierpniu 1945 r. w

³⁶ APB, UWP, sygn. 976; APG, Starostwo i Powiatowa Rada Narodowa w Kartuzach 1945 - 1950 (cyt. dalej SiPRNK), sygn. 56; Margot Sorgenfrei — relacja (w

Miejskim Zakładzie Czyszczenia Ulic pracowało stale około 80 Niemców. Toruński Oddział Powiatowy i Miejski PZZ postulował, żeby przy wywożeniu stert śmieci, z powodu braku koni, posłużyć się Niemcami. Tego typu posunięcia były stosowane także w innych miastach³⁷. Polacy mogli indywidualnie ubiegać się o przydział Niemca lub Niemki do pomocy w swoim gospodarstwie. Za swoją pracę, dorywczą bądź stałą, nie otrzymywali pełnego wynagrodzenia, a jedynie symboliczną sumę. Sytuacja rodzin niemieckich stawała się dramatyczna, gdy jedyny żywiciel był zabierany do obozu. Wówczas pozostali członkowie, dzieci, starcy pozostawali bez środków do życia. Wydział Bezpieczeństwa Publicznego polecał zakładać domy starców i sierocińce, ale na to odpowiednie władze nie miały funduszy.

W lepszej sytuacji byli Niemcy, których wykształcenie i fachowość była niezbędna do funkcjonowania gospodarki. Byli oni traktowani prawie na równi z Polakami. Aby zmienić taki stan rzeczy PZZ domagał się szybkiego doszkolenia własnej kadry. Proponowano, aby każdemu specjalistcie niemieckiemu towarzyszyło trzech Polaków, których zadaniem było poznanie jego warsztatu i techniki pracy³⁸.

Władze województwa pomorskiego kładły szczególny nacisk na zatrudnienie Niemców w opuszczonych majątkach i przedsiębiorstwach państwowych (załącznik nr 3). Odplyw z tych miejsc pracowników i robotników rolnych, którzy otrzymali w drodze reformy rolnej własną ziemię, bądź też w celu lepszego zarobkowania wyjechali na Śląsk, mógł spowodować całkowity upadek tych gospodarstw i zakładów³⁹. Wreszcie, co jest też ważne, że wobec majątków, przedsiębiorstw i zakładów państwowych nie obowiązywało rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej sprzed wojny o ochronie rynku pracy przed cudzoziemcami⁴⁰. W ten sposób akcję zatrudnienia Niemców starano się usprawiedliwić przepisami prawnymi. W efekcie spowodowało to wycofanie Niemców z prac u osób prywatnych.

zbiorach autora); Maria Stankowska — relacja o Mathylde Rahn (w zbiorach autora).

³⁷ APB, UWP, sygn. 976. Pismo z dnia 16 marca 1945 r. Oddziału Powiatowego i Miejskiego PZZ w Toruniu do Społecznego Biura Pośrednictwa Pracy w tymże mieście.

³⁸ APB, Polski Związek Zachodni Zarząd Okręgowy w Bydgoszczy (cyt. dalej PZZ), sygn. 52. Pismo z dnia 14 kwietnia 1947 r. Zarządu Głównego PZZ do Zarządu Okręgowego tej organizacji w Bydgoszczy.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ APB, UWP, sygn. 975; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 czerwca 1927 r. o ochronie rynku pracy w brzmieniu Obwieszczenia Ministra Opieki Społecznej z dnia 19 marca 1937 r. (Dz.U. RP nr 23, poz. 148) oraz Rozporządzenie tegoż z dnia 23 marca 1937 r. (Dz.U. RP nr 24, poz. 160).

Od chwili rozpoczęcia planowych wysiedleń udało się prawie wszystkim Niemców skupić w majątkach, przedsiębiorstwach oraz obozach pracy. Te ostatnie utrzymywały się m. in. z wynagrodzeń wynajmowanych do pracy Niemców oraz były finansowane przez Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego⁴¹. Ograniczanie środków na utrzymanie obozów pracy wpływało na pogorszenie warunków bytowych przebywających tam Niemców. W Centralnym Obozie Pracy w Potulicach, gdzie w 1947 r. było 24 tys. osób, w tym 6 tys. dzieci miały miejsce wypadki śmiertelne oraz zdarzały się samobójstwa⁴².

Życie ludności niemieckiej było kontrolowane przez milicję i organa bezpieczeństwa publicznego.

Władze województwa pomorskiego zdawały sobie doskonale sprawę, że wysiedlenie ludności niemieckiej powinno nastąpić jak najprędzej i objąć jak najwięcej osób. Presja była ogromna. Z jednej strony niezadowolenie społeczeństwa polskiego z istniejącego stanu rzeczy, nacisk władz lokalnych zobowiązanych do utrzymania kobiet ciężarnych, dzieci i starców, z drugiej interes ekonomiczny — brak rąk do pracy był uzupełniany zdolnymi do pracy osobami narodowości niemieckiej. Jednak argument za wysiedleniem przeważał. Stąd w poufnym okólniku Wydziału Społeczno-Politycznego UWP z dnia 17 stycznia 1946 r. uznano, że „akcję wysiedlania Niemców należy ruszyć z miejsca, gdyż zagadnienie to jest o znaczeniu ogólnopaństwowym i musi robić odpowiednie pozytywne postępy”⁴³.

Akcja wysiedleńcza rozpoczęła się na przełomie lutego - marca 1946 r. Realizacją zajął się Państwowy Urząd Repatriacyjny (PUR)⁴⁴. Jego zadaniem była organizacja punktów zbornych, zaopatrzenia służby medycznej oraz środków transportowych i konwoju⁴⁵.

W pierwszej kolejności zakwalifikowano do repatriacji osoby niepracujące, kobiety, dzieci, starców, niewykwalifikowanych pracowników przedsiębiorstw. Do punktów zbornych dostarczano ich różnymi środ-

⁴¹ APT, MRN i ZMT, sygn. 538 a; APB, PZZ, sygn. 52.

⁴² APB, UWP, sygn. 945. Pismo z dnia 20 grudnia 1947 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej w Warszawie; COPP, księgi obozowe.

⁴³ APB, UWP, sygn. 948. Pismo z dnia 17 stycznia 1946 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do starostów powiatowych i prezydentów miast; APG, UWG, sygn. 80. Sprawozdanie sytuacyjne za lipiec 1945 r. sporządzone przez Wydział Społeczno-Polityczny Urzędu Wojewódzkiego Gdańskiego.

⁴⁴ Cyt. za P. Lippóczy, T. Walichnowski, *op. cit.*, ss. 140, 141; Dokument nr 29.

⁴⁵ Tamże, s. 140.

kami, najczęściej wozami konnymi (furmankami) lub pieszo. Termin wysiedlenia poszczególnych osób, bądź też rodzin utrzymywano w tajemnicy. Informowano o tym dopiero 24 godziny przed faktem. Wyszędlni mogli ze sobą zabrać około 40 kg bagażu na osobę. Zdarzały się przypadki, że ustanowione normy i zarządzenia nie były przestrzegane. W związku z tym Ministerstwo Ziem Odzyskanych przesłało wojewodzie dodatek do instrukcji, kategorycznie zabraniający przekraczanie dozwolonych granic wywożenia bagażu oraz, że „furmankami winni

ZAŁĄCZNIK NR 4

Częściowy wykaz Niemców wysiedlonych w 1948 r.

Lp.	Data wyjazdu transportu	Miejsce wyjazdu	Liczba wysiedlonych	Strefa okupacyjna
1.	3 V	Bydgoszcz	9	Aмерыkańska
2.	17 V	„	2	„
3.	9 VII	„	634 dzieci	Brytyjska
4.	23 VII	„	12	Radziecka
5.	13 VIII	„	19	„
6.	14 VIII	„	1	„
7.	9 IX	Nakło	1294	„
8.	18 IX	„	339	Brytyjska
9.	18 IX	„	25	Aмерыkańska
10.	21 IX	Bydgoszcz	14	Radziecka
11.	30 IX	„	19	Brytyjska
12.	4 X	„	13	Radziecka
13.	16 X	Nakło	191	„
14.	22 X	„	1060	„
15.	8 XI	„	151	Zachodnie
16.	12 XI	Bydgoszcz	5	„
17.	19 XII	Nakło	132	Radziecka
18.	22 XII	Bydgoszcz	3	„
19.	31 XII	„	30	„

Źródło: APB, UWP, sygn. 769, 960, 1040, 1042, 1043.

być dowożeni tylko chorzy, niezdolni do marszu, starcy, ciężarne kobiety i dzieci w wieku 7-10 lat, o ile punkt zborczy znajduje się dalej niż 10 km od ich miejsca zamieszkania”⁴⁶. Ministerstwo dało do zrozumienia, że posiada informacje o nieprzestrzeganiu tego zarządzenia, sko-

⁴⁶ APB, UWP, sygn. 990. Pismo tajne (instrukcja) z dnia 27 kwietnia 1946 r. Ministerstwa Ziem Odzyskanych do wojewody pomorskiego.

ZAŁĄCZNIK NR 5

Częściowy wykaz Niemców wysiedlonych w 1949 r.

Lp.	Data wyjazdu transportu	Miejsce wyjazdu	Liczba wysiedlonych	Strefa okupacyjna
1.	3 II	Nakło	136	Zachodnie
2.	9 II	Bydgoszcz	20	"
3.	26 II	Nakło	150	Radziecka
4.	5 III	Bydgoszcz	5	"
5.	8 IV	Nakło	75	Zachodnie
6.	8 IV	"	178	"
7.	15 IV	"	7	"
8.	2 IV	"	118	"
9.	8 V	"	47	"
10.	8 V	"	16	"
11.	20 V	"	5	"
12.	20 V	"	41	Radziecka
13.	9 VI	"	200	Zachodnie
14.	14 VI	"	67	Radziecka
15.	19 VI	"	16	Zachodnie
16.	14 VII	"	29	Radziecka
17.	23 VII	"	74	Zachodnie
18.	19 IX	"	21	"
19.	20 IX	"	3	"
20.	3 X	"	65	"
21.	4 XI	"	27	"

Źródło: APB, UWP, sygn. 961.

ro „prawie z reguły dowożeni są wszyscy (wyraz w oryginale podkreślony — przyp. W.S.) furmankami do stacji kolejowej”⁴⁷. Obozy pracy dowoziły Niemców osobno⁴⁸.

Na terenie województwa pomorskiego punkty zborne znajdowały się w Bydgoszczy, Chełmnie, Nakle. Stamtąd przewożono wysiedleńców transportem kolejowym do Głubczyc, Tuplic, Legnicy, Wrocławia (Psie Pole), skąd wszyscy Niemcy dalej przewożeni byli do poszczególnych stref okupacyjnych⁴⁹.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ APB, PZZ, sygn. 52. Pismo z dnia 19 września 1947 r. Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego do PZZ Zarządu Okręgowego w Bydgoszczy.

⁴⁹ APB, UWP, sygn. 1026, 1027, 1028, 1029, 1030, 1031, 1032, 1033, 1034, 1036, 1038. Wykazy transportów.

Warunki, w jakich ich transportowano były różne, ale trzeba mieć na uwadze zniszczenie taboru kolejowego przez okupanta. Najczęściej były to wagony stare, zniszczone i nieogrzone typu pluman lub bydłce⁵⁰. W zimie starano się je ogrzać za pomocą prowizorycznych piecyków na węgiel. Dzieci i starców repatriowano w miesiącach letnich. Były transporty bardzo liczne, składające się z kilku wagonów lub jednego. Nadzór nad całością sprawował Urząd Bezpieczeństwa, Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego i milicja.

Przed odejściem składu wszystkim poddawano ścisłej kontroli. Nadwyżki bagażu, żywności bezwzględnie rekwirovano. Niemcy, w myśl instrukcji, mieli być zaprowiantowani na 4 dni, licząc od czasu wyruszenia pociągu z transportem. Na czas podróży przydzielano im 800 g chleba, 100 g tłuszczu, 40 g cukru oraz 80 g mleka w proszku dla dzieci do 7 lat i chorych. Zamiast mleka proszkowanego mogli zabrać 1 litr mleka naturalnego. Ten ostatni produkt otrzymywali „w miarę możliwości”⁵¹. Zalecano również, aby całą żywność zbierać, a następnie dzielić na liczbę osób, dając każdemu według określonej normy. Powstałe nadwyżki zatrzymywano.

Przed skompletowaniem transportu wszyscy byli poddawani oględzinom lekarskim, które decydowały o zdolności do dalszej podróży. W Bydgoszczy tymi sprawami zajmował się Referat Zdrowia Oddziału Powiatowego PUR. Odbywało się to na ogół w sposób rutynowy i szybki.

Transporty odprawiane były dość regularnie, w odstępach kilkudniowych. Liczyły przeważnie ponad 1 tys. osób, chociaż zdarzały się również mniej liczne. W okresie od kwietnia do sierpnia 1949 r. wysłano ogółem 17 transportów, każdy po około 1 500 osób⁵². Znajdowały się w nich kobiety, mężczyźni oraz dzieci⁵³.

Czas transportowania wysiedleńców zazwyczaj wydłużał się. Był to wynik częstych postojów na stacjach pośrednich, bądź przetaczania wagonów na inne tory⁵⁴. Stało się to powodem do częstych narzekania na zbyt niskie stawki żywieniowe oraz niewygodę podróży. Sukcesywnie, co roku starano się zmieniać warunki przesiedleń. Świadczy o tym pismo Głównego Delegata Ministerstwa Ziem Odzyskanych z dnia 14 stycznia 1949 r. skierowane do wojewodów, w którym zaznaczył: „... dostarczenie na Punkt Zborny winno się odbywać w ogrzanych wagonach pod opie-

⁵⁰ E. K u h n, *op. cit.*, s. 132.

⁵¹ APB, UWP, sygn. 990; AAN, Zarząd Centralny Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, sygn. 2.

⁵² APB, UWP, sygn. 1009, 1011, 1015, 1018, 1020, 1025.

⁵³ Transport, który odszedł z Nakła w dniu 17 maja 1947 r. liczył 737 kobiet, 452 mężczyzn oraz 313 dzieci.

⁵⁴ E. K u h n, *op. cit.*, s. 132.

ką PUR względnie siostry PCK, w zależności od koniecznych potrzeb jadących. Niezbędną odzież i obuwie winien uzupełniać PUR w porozumieniu z KOS i PCK"⁵⁵.

Wysiedlanie Niemców z województwa pomorskiego trwało do czerwca 1950 r.⁵⁶ Ostatnie transporty skierowano do punktów PUR w Gdyni-Grabówku i Wrocławiu-Psim Polu. Akcja wysiedleńcza przeciągnęła

ZALĄCZNIK NR 6

Wykaz transportów wyekspediowanych w ciągu 5 miesięcy 1949 r. do strefy radzieckiej

Nr transportu	Data odprawy	Liczba osób
I	11-15 IV	1258
II	19-21 IV	1210
III	27-29 IV	1507
IV	02-05 V	1500
V	10-12 V	1514
VI	16-18 V	1515
VII	23-25 V	1514
VIII	28-30 V	1514
IX	10-12 VI	1516
X	18 VI	1516
XI	25 VI	1467
XII	3 VII	1515
XIII	12 VII	1516
XIV	18 VII	1516
XV	30 VII	1515
XVI	4 VIII	1518
XVII	10 VIII	350

Źródło: APB, UWP, sygn. 1009-1025.

się na rok 1950 między innymi z tego powodu, że Zarząd Centralny PUR w Łodzi przysyłał wykazy osób z województwa pomorskiego, których podania bezpośrednio tam wpłynęły, z prośbą o dalsze rozpatrzenie oraz przydzielenie do transportu⁵⁷.

W 1951 r. zakończyła się trwająca od maja 1950 r. tzw. *Operation*

⁵⁵ APG, UWG, sygn. 305.

⁵⁶ APB, UWP, sygn. 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061. Wykazy transportów.

⁵⁷ APB, UWP, sygn. 1061. Korespondencja z 1950 r. pomiędzy Zarządem Centralnym Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Łodzi a wojewodą pomorskim.

Aktion) Link — akcja łączenia rodzin, w ramach której wyjechała z terenu województwa część pozostałych Niemców⁵⁸.

W polskiej historiografii przedstawiony problem określany jest terminami „wysiedlenie”, „przesiedlenie” bądź „migracja”, natomiast w niemieckiej funkcjonuje jako „wypędzenie” (*Vertreibung*). Pojęcie to wyrażać ma stosunek do krzywdzących postanowień poczdamskich. Odnosi się również do rządu polskiego, bezpośredniego wykonawcy uchwały aliantów. W ten sposób wysiedleni Niemcy akcentują, że bez prawa wyboru pozbawiono ich możliwości pozostania w swoich stronach rodzinnych, tzw. *Heimacie*.

Ponadto strona niemiecka stara się przedstawić, że „wypędzenie” odbyło się w niehumanitarnych warunkach, uwłaczających godności ludzkiej. Pociągnęło za sobą straty osobowe oraz cierpienia z braku dostatecznego pożywienia i ciepła⁵⁹. Pewnym potwierdzeniem tych faktów są również oświadczenia strony polskiej, borykającej się wówczas z brakiem taboru, czy też trudnościami z aprowizacją. Trzeba jednak pamiętać, że to doświadczenia poprzednich lat zdecydowały o stosunku społeczeństwa polskiego do Niemców, sprawiły, że wykluczenie ich ze społeczności Polski uważane było za panaceum na trwałe bezpieczeństwo.

Władze województwa wegetującą ludność niemiecką uważały za zbędny balast⁶⁰, co nie przeszkadzało w wykorzystaniu jej do różnych prac, przeważnie w majątkach państwowych czy fabrykach. Starano się w ten sposób rozładować napiętą sytuację — niezadowolone społeczeństwa pomorskiego z braku szybkich, stanowczych wysiedleń osób narodowości niemieckiej. Nie obyło się bez aktów zemsty i krzywdy ludzkiej⁶¹.

Polskość Pomorza Gdańskiego utożsamiano w tym czasie z pozbyciem się z tego obszaru ludności niemieckiej. Stąd też pewna bezwzględność władz województwa w usuwaniu „obcego elementu”. Była ona dodatkowo potęgowana odgórnymi instrukcjami Ministerstwa Ziemi Odzyskanych.

⁵⁸ Helmut Kowalke — relacja (w zbiorach autora); Margot Sorgenfrei — relacja (w zbiorach autora); E. Kuhn, *op. cit.*, s. 143; J. Sobczak, *Przesiedleńcy w Niemieckiej Republice Federalnej*. Poznań 1962, s. 75.

⁵⁹ E. Kuhn, *op. cit.*, s. 132.

⁶⁰ APB, UWP, sygn. 948; APG, UWG, sygn. 80. Pismo z dnia 1 października 1945 r. Starostwa Powiatowego Gdańskiego do Wojewódzkiego Wydziału Osiedleńczego w Gdańsku.

⁶¹ APG, SiPRNK, sygn. 56. Pismo z dnia 24 stycznia 1948 r. Powiatowej Rady Narodowej w Kartuzach do komendanta posterunku Milicji Obywatelskiej w Stężycy.

Przesiedlenie ludności niemieckiej nie doprowadziło do ostatecznego wyeliminowania tej mniejszości z terytorium województwa i całej Polski. Andrzej Kwilecki w 1954 r. doliczył się w Polsce jeszcze 200 tys. Niemców⁶². W województwie pomorskim liczba ta wahała się w granicach 5-7 tys. osób⁶³. Brak dostępu do całości źródeł byłych urzędów bezpieczeństwa publicznego nie pozwala jednak na dokładne ustalenia.

W badaniach nad wysiedleniem ludności niemieckiej z Polski i z województwa pomorskiego trzeba pamiętać także o wielu istotnych problemach, dotychczas nie poruszonych. Należą do nich między innymi: wywóz Niemców pomorskich do Związku Radzieckiego czy też traktowanie osób tej narodowości przez Armię Czerwoną.

⁶² A. Kwilecki, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*. „Kultura i Społeczeństwo” nr 4/1963, s. 98.

⁶³ APB, UWP, sygn. 769, 959, 960, 961, 1009-1025; COPP, księgi obozowe.

NASZE WYDAWNICTWA

RAPORT O JEDNOCZENIU NIEMIEC

PROBLEMY, WYZWANIA, STRATEGIE

nakład 1000 egz., ark. wyd. 5,5, cena 20 000 zł

Jest to druga część ekspertyzy przygotowanej przez Instytut Zachodni, której celem była analiza i ocena procesu jednoczenia Niemiec pod kątem odpowiedzi na pytanie o osiągnięte efekty i nie zrealizowane zamiary w dziedzinie życia wewnętrznego, kulturalnego, gospodarczego i zewnątrzpolitycznego. Pierwsza część ukazała się w „Przeglądzie Zachodnim” nr 1/1991.

Raport składa się z następujących opracowań:

1. Anny Wolff-Powęskiej, *Dylematy nowej kultury politycznej*
2. Huberta Orłowskiego, *O nowy kształt cywilizacyjny*
3. Wacława Wilczyńskiego, *Scalenie gospodarcze*
4. Zbigniewa Mazura, *W poszukiwaniu nowej roli międzynarodowej.*

DO NABYCIA:

w księgarniach naukowych

w Instytucie Zachodnim, 61-772 Poznań, Stary Rynek 78/79 (także za zaliczeniem pocztowym)

w księgarni „Pod ratuszem“, Poznań,
Ratuszowa 25/27 (domki budnicze)